

Antoni J. Nowak

Osobowość w ujęciu R.B. Cattella

Studia Philosophiae Christianae 10/2, 167-182

1974

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Z ZAGADNIENŃ PSYCHOLOGII

Nowak A. J.

Osobowość w ujęciu R. B. Cattella

Uchnast Z.

Uczeń jako podmiot procesu wychowania i uczenia według Carla Rogersa

Iwanicki Z.

Cofer Ch. N., Appley M. H., Motywacja: teoria i badania, PWN, Warszawa 1972

Johansson, Rune E. A., The psychology of nirvana, London 1971

ANTONI J. NOWAK

OSOBOWOŚĆ W UJĘCIU R. B. CATTELLA

1. Wstęp. 2. Założenia cattellowskiego systemu. 3. Definicja osobowości. 5. Kwestionariusz cattellowski. 6. Pojęcie cechy: a) cechy powierzchniowe, b) cechy źródłowe. 7. Czynniki. 8. Niepokój psychiczny. 9. Zasady interpretacji profilu osobowości: a) sposoby interpretacji. 10. Wnioski

1. Wstęp

Z pojęciem osobowości wiąże się cały szereg zagadnień o charakterze filozoficznym, psychologicznym i socjologicznym. Współczesna psychologia przeciwstawia się dawniejszej, podkreślając konieczność całościowego ujmowania psychiki. Operowanie terminem „osobowość” wskazuje na tendencje współczesnej psychologii, mianowicie traktowania psychiki jako pewnej organicznej całości, a nie jako sumy różnych właściwości. Podkreśla się również, że w normalnej psychice nie ma nigdy kompletnego zastoju. Organizacja osobowości posiada charakter dynamiczny i tę właśnie cechę mocno uwydatnia definicja osobowości G. W. Allporta: „Osobo-

wość to dynamiczna organizacja wewnątrz jednostki tych psychofizycznych systemów, które determinują przystosowanie się do okoliczności (środowiska) w sposób jej tylko właściwy¹.

Dynamiczność, motywy postępowania, są centralnym zagadnieniem w studium o osobowości tak dalece, że często używa się zamiennie terminów — teoria osobowości lub teoria motywacji².

2. Założenia catteliowskiego systemu

Klasycznym przykładem nowoczesnego stylu badań psychologicznych jest system R. B. Cattella. Jest to system bardzo interesujący, dotychczas najbardziej wszechstronny. Jest jednak systemem skomplikowanym. Cattell pisze, że wiedza dotycząca psychologii dynamicznej, jaką posiada, jest oparta przede wszystkim na metodach klinicznych oraz na kontrolowanym eksperymencie. Wyniki swoich badań uzyskuje Cattell przy pomocy statystyki i psychometrii. Cały system Cattella jest operacyjny i behawiorystyczny. Dla pojęć, których nie można zdefiniować i niesprawdzalnych metod nie ma w nim miejsca. Odpowiedzi na pytanie kwestionariusza uważa za pewne formy zachowania, a ich znaczenie musi być empirycznie stwierdzone. System ten jest systemem ilościowym, ponieważ aksjomatem jest twierdzenie Thorndike'a, że wszystko co istnieje jest w pewnej ilości i dlatego może być mierzone³. Cattell bardzo dużo spodziewa się po metodach statystycznych w psychologii, zresztą sam należy do twórców analizy czynnikowej⁴. Rozwój nauk psychologicznych będzie wymagał łączenia psychologii z matematyką, co doprowadzi do wykrycia nowych praw, jakich psychologia nigdy przedtem nie osiągnęła.

Cattell uważa, że psychologia nie posunęła się jeszcze tak daleko w swoim rozwoju, aby mogła podać wyczerpującą i zadowalającą definicję osobowości. Jest zdania, że osobowość można rozumieć jako sumę cech psychologicznych jednostki, można ją również zdefiniować czynnikowo — gdy

¹ „Personality is the dynamic organization within the individual of those psychophysical systems that determine his unique adjustment to his environment”. G. W. Allport: *Personality. A Psychological Interpretation*, New York 1937, 48.

² Por. J. E. Roce: *Man and his Nature. A Philosophical Psychology*, New York 1961, 155.

³ Por. R. B. Cattell: *Description and Measurement of Personality*, New York 1946, 60.

⁴ Koncepcja analizy czynnikowej została naszkicowana i rozbudowana przez psychologów amerykańskich i angielskich, takich jak: C. Spearman, L. L. Thurston, G. H. Thomson, C. L. Burt, R. B. Cattell. Por. J. Okoń: *Analiza czynnikowa w psychologii*, Warszawa 1969, 7.

bierzemy pod uwagę pomiar sfer zachowania się istot ludzkich. Może być rozumiana biologicznie jako zespół reakcji na środowisko. Nadto, osobowość może być zdefiniowana klinicznie, gdy bierzemy pod uwagę jej integrację oraz rozumiemy ją jako pewnego rodzaju „siedlisko” pierwotnych dynamizmów. Definicja socjologiczna określa osobowość jako twórczy element kultury⁵.

3. Definicja osobowości

Cattell podaje bardzo ogólną definicję osobowości. Uważa tę definicję tylko za wygodny klucz do swoich dalszych badań w tym kierunku; jest ona tak dokładna, jak dokładna jest definicja siły, masy czy elektryczności w fizyce. „Osobowość jest tym, co pozwala przewidzieć, jak dana jednostka zachowa się w określonej sytuacji”⁶. Tego rodzaju definicja, jak mówi Lindzey, zawiera w sobie wszystkie możliwe sposoby zachowania i obejmuje całego człowieka⁷. Przypatrzmy się jej bliżej.

Badania osobowości dotyczą wszelkiego sposobu zachowania osobnika, tak jawnego, jak i tego „co jest pod skórą”⁸; obejmują wszystko to, co wiąże się z jego poglądami społecznymi, religijnymi — łącznie ze sposobem w jaki trawi pokarm. Zakres badania w systemie cattellowskim ogarnia wszelkie reakcje organizmu w stosunku do ludzi, rzeczy, idei oraz reakcje świadome i nieświadome. Zwrot „to, co pozwala przewidzieć” występujący w definicji osobowości wskazuje, jak się wydaje, że Cattell poszukuje ukrytych czynników warunkujących ludzkie zachowanie i usiłuje ustalić ogólne prawa pozwalające przewidzieć i wyjaśnić określone zachowanie się. Zaś wyrażenie „w określonej sytuacji” podkreśla ważność aktualnej sytuacji, środowiska, które w poważnym stopniu wpływa na kształtowanie osobowości. Rozwój osobowości jest silnie uzależniony od środowiska tak biologicznego, jak również społecznego i dlatego te momenty muszą być uwzględniane w badaniach⁹.

⁵ Por. H. Brand: *The Study of Personality*, New York 1954, 3—4.

⁶ „Personality is that which permits a prediction of a person will do in a given situation”, R. B. Cattell: *Personality, A Systemic Theoretical and Factual Study*, New York 1950, dz. cyt., 2.

⁷ Por. C. S. Hall and G. Lindzey: *Theories of Personality*, New York 1957, 396.

⁸ „Personality is, in the first place, concerned with all the behavior of the individual, both overt and under the skin”, R. B. Cattell, *Personality, A Systematic...*, dz. cyt., 3.

⁹ Por. R. B. Cattell: *Description...*, dz. cyt., 566—567.

4. Metody badań osobowości

Metody badań osobowości określa Cattell terminem „media”. Badania te muszą opierać się na dokładnym opisie i pomiarze, stąd naczelnym zadaniem jest opracowanie ścisłych metod do pomiaru zachowania się w sytuacjach życiowych i eksperymentalnych. Metody badań w systemie cattelowskim są następujące¹⁰: 1. obserwacja (*the life record*), 2. samoobserwacja (*the self rating*), 3. testy obiektywne (*the objective test*). Są to tzw. media. Na ich podstawie otrzymuje się następujące dane: 1. Zmienne obserwacyjne L — data (dane z historii życia), dotyczące zachowania się ludzi w ich codziennym życiu, 2. zmienne samoobserwacyjne Q — data (dane kwestionariuszowe). Dane te dzieli Cattell na: a) introspekcyjne prawdziwe Q — data, b) dane kwestionariuszowe interpretowane behawiorystycznie i sprawdzone empirycznie; są one analogiczne do zmiennych testów obiektywnych T/Q/data, 3. Zmienne testów obiektywnych (T—data). Przez „obiektywne” należy rozumieć dane, których nie uzyskuje się na podstawie oceny samego siebie, jak to ma miejsce w kwestionariuszach.

L — data, zmienne obserwacyjne, uzyskuje się w toku długofalowej, najlepiej jednorocznej obserwacji, przy czym obserwacja musi być przeprowadzona według ścisłych metodologicznych założeń. Cattell wymienia szczegółowo dziewięć takich założeń¹¹.

Można mieć zdaniem Cattella pewne zastrzeżenia odnośnie do Q — data, ponieważ pytania kwestionariusza wymagają od badanej osoby introspekcji, względnie przypomnienia. Zastrzeżenia te są następujące:¹² a) człowiek nie zna siebie samego; b) nawet jeżeli znałby siebie, to nie zawsze szczerze odpowiada; c) średnia i odchylenia standartowe poszczególnych skal są różne dla różnych osób; d) nie można obliczyć współczynnika rzetelności przez porównanie wyników z obserwatorami, ponieważ mamy do czynienia z jednym tylko obserwatorem, który dokonuje introspekcji. Wyżej wymienione zastrzeżenia można częściowo pominąć przy traktowaniu odpowiedzi kwestionariusza jako T/Q/data, czyli jako zmienne behawioralne, a wtedy każdą odpowiedź należy rozumieć w następujący sposób: podkreślenia „tak lub nie” przy danym pytaniu, oznacza tylko tyle, że często badany zachowuje się w określony sposób.

T — data, czyli dane uzyskane przy pomocy testów obiektywnych osobowości, dostarczają najbardziej pewnych i obiektywnych informacji, jednak mierzą tylko wąski zakres osobowości i są dalekie od ujęcia całościowego. Najważniejsze są zmienne obserwacyjne i pozostaną jeszcze nimi przez wiele lat.

¹⁰ Por. R. B. Cattell: *Personality and Motivation, Structure and Measurement*, New York 1957, dz. cyt., 51 i n.

¹¹ Tamże, 63—69.

¹² Tamże, 56.

Teoria osobowości Cattella uwzględnia przede wszystkim mL — data i Q — data, podczas gdy Eysenck opiera swoją teorię osobowości przede wszystkim na T — data.

5. Kwestionariusz cattellowski

Kwestionariusz R. B. Cattella może być stosowany w badaniach indywidualnych i zbiorowych oraz w celu uzyskania danych statystycznych. Należy do psychometrycznych metod badań.

Kwestionariusz — inaczej inwentarz osobowościowy, jest to zestaw pytań, na które badany ma odpowiedzieć twierdząco lub przecząco. Nie ma w nim odpowiedzi „dobrych” lub „złych”, gdyż każdy człowiek jest inny i inaczej na określone pytanie odpowiada. Pytania kwestionariusza powinny być proste i jasne, a czas jego wypełnienia nieograniczony. A oto jego założenia:

1. Cechy osobowości są mierzalne w jakiś sposób, podobnie jak inteligencja.

2. Im więcej odpowiedzi diagnostycznych na dany czynnik, tym silniej zaznacza się on w osobowości.

3. Każde pytanie jest charakterystyczne dla jednego czynnika.

4. Pytania nie mogą być sugestywne, intymne, krępujące.

Typy pytań w kwestionariuszu mogą mieć charakter odpowiedzi: tak, nie; mogą być pytania wielokrotne, np.: czy wolałbyś przeczytać książkę z dziedziny a) geografii, b) filozofii spekulatywnej? oraz pytania stopniujące, np.: czy lubisz chodzić na mecz — czasem, często, nigdy?

W kwestionariuszu osobowościowym R. B. Cattella każde pytanie dopuszcza trzy możliwe odpowiedzi wyrażone: „Tak — Nie”, bądź „a — b”, bądź „1 2 3”, bądź jakimikolwiek trzema liczbami. Kreska w dwu pierwszych wypadkach oznacza odpowiedź pośrednią, którą osoba zakreśla kółkiem, jeśli nie może się zdecydować na jedną ze skrajnych odpowiedzi.

Kwestionariusz R. B. Cattella oparty jest na analizie czynnikowej. Analiza czynnikowa pozwoliła wyodrębnić szesnaście czynników. Większość tych czynników została wykryta także w analizie czynnikowej testów obiektywnych oraz danych z historii życia. Dwanaście pierwszych, czyli A B C E F G H I L M N O, znajduje się w analizie historii życia człowieka, w baterii testów obiektywnych, oraz w danych kwestionariuszowych. Cztery ostatnie, czyli Q₁ Q₂ Q₃ Q₄, są to czynniki, które ujawniły się tylko w danych kwestionariusza. R. B. Cattell jest jedynym ze współczesnych badaczy, który swoje wyniki sprawdza na dużym materiale i to różnymi metodami. Szesnastoczynnikowy kwestionariusz Cattella miał początkowo zastosowanie tylko odnośnie do ludzi psychicznie zdrowych.

Profil osobowości pozwala na wytworzenie dość wnikliwego obrazu osobowości, a także uwidacznia, co zaszło w danej osobowości pod wpływem

przykrych przeżyć, ponadto umożliwia odróżnienie cech konstytucjonalnych od nabytych.

Kwestionariusz Cattella składa się z dwu wersji: A i B. Czynniki B C E F H M O Q₄ są reprezentowane przez 26 pytań po 13 w wersji A i B, a czynniki A G I L N Q₁ Q₂ Q₃ przez 20 pytań po 10 w wersji A i B. Po dokonaniu przeliczeń wyników surowych na skalę dziesięciostopniową — stenową, otrzymujemy profil osobowości będący podstawą interpretacji.

Na ogół badana osoba nie zdaje sobie sprawy, co bada lub czego dotyczy poszczególne pytanie. Dlatego raczej trudno jest zafałszować profil osobowości. Zachodzi jednak możliwość świadomego lub nieświadomego zafałszowania wyniku, szczególnie w czynniku G, w którym pytania tak są zredagowane, że badana osoba może się domyślać o co chodzi eksperymentatorowi i może świadomie pokazać się w lepszym świetle, np.: czy w postępowaniu swym kierujesz się przede wszystkim ogólnymi zasadami uczciwości i moralności?

6. Pojęcie cechy

Podstawowym pojęciem w systemie cattellowskiej teorii osobowości jest „cecha” (trait). Cattell nie jest pionierem w konstruowaniu teorii osobowości za pomocą cech. Za twórcę tego rodzaju teorii jest uważany Allport. Swoje badania rozpoczął Allport od analizy języka i wyszukiwania tych wszystkich terminów, za pomocą których zachowanie człowieka może być oceniane. Znalazł ich 3000—5000¹³. Aczkolwiek daje się zauważyć u Cattella wyraźny wpływ Allporta, jednak pojęcie cechy rozumie i ujmuje on o wiele dokładniej i szczegółowiej. Dla Cattella cecha to „mental structure”, struktura umysłowa, zaobserwowana w całym zachowaniu się, przy czym termin „structure” nie jest tutaj rozumiany w sensie fizycznym, chociaż Cattell ostatecznie wyjaśnia podstawowe sposoby zachowania się w sposób fizyczny i fizjologiczny. „Cecha, tak jedyna jak i wspólna, jest zbiorem reakcji lub odpowiedzi, stanowiących jakiś rodzaj jedności dzięki czemu można objąć je jednym terminem i traktować w ten sam sposób dla wielu celów”¹⁴. Jedność będzie tu polegała na tym, że podstawowe elementy zachowania, objętego daną cechą, ulegają zmianie.

Na każdą cechę składa się pewien zbiór elementów zachowania i te nazywa Cattell cechami elementarnymi. Nie ma ostrej granicy pomiędzy cechami elementarnymi a cechami zespołowymi. To, co jeden nazwie cechą,

¹³ "A trait, whether unique or common, is a collection of reaction or responses bound by some kind of unity which permits the responses to be gathered under one term treated in the same fashion for most purposes". R. B. Cattell: *Description...*, dz. cyt., 61.

¹⁴ Tamże, 132.

inny nazwie zespołem¹⁴. Podobnie jak Allport, przyjmuje Cattell podział cech na: 1) wspólne, common traits, i 2) jedyne, unique traits.

1) Cechy wspólne to takie, które posiadają wszyscy ludzie, mniej więcej w tym samym stopniu, dzięki podobnemu wyposażeniu dziedzicznemu i wpływowi środowiska jak: opinii społecznej, rodziny, szkoły¹⁵.

2) Cechy jedyne to takie, które są właściwe tylko danej jednostce. Cechą wspólną będzie np. cyklotymia i schizotymia, a cechą jedyną np. określone zainteresowania.

a) Cechy powierzchniowe

Istotnym rozróżnieniem cech w cattellowskiej teorii osobowości jest ich podział na: a) cechy powierzchniowe (surface traits) b) cechy źródłowe (source traits). Podstawowym pojęciem w psychologii klinicznej jest to, co Cattell określa jako zespół objawów, wiązka korelacyjna lub cecha powierzchniowa. Określa on cechę powierzchniową jako: „układ wiązki korelacyjnej wyznaczonej przez centroidę¹⁶. Jest raczej powierzchniowa, a nie źródłowa, ponieważ może być złożonym rezultatem oddziaływania kilku czynników”¹⁷.

Obserwacja kliniczna dostarczyła kilka cech powierzchniowych, wśród których są takie jak: ekstrawersja — introwersja, cyklotymia — schizotymia. Aby wykryć cechy powierzchniowe, Cattell posłużył się — wypisując terminy dotyczące zachowania się ludzi — „nieskróconym” słownikiem angielskim. Mając dużą liczbę określeń, zauważył, że można je zredukować do 50—60 zespołów, które by reprezentowały cechy powierzchniowe. Korelacja pomiędzy nimi wynosiła +0,5.

Przyznaje on, że cechy powierzchniowe trafiają bardziej do ogólnego przekonania opartego na codziennej obserwacji, jednak na dalszą metę cechy źródłowe okazują się o wiele bardziej użyteczne.

b) Cechy źródłowe

Cechy źródłowe (source traits) są niejako bazą osobowości, jej strukturalnymi elementami. Cattell określa je jako strukturę, od której zależy układ

¹⁵ Por. R. B. Cattell: *Personality, A Systematic...*, dz. cyt., 32.

¹⁶ Metoda centroidalna inaczej zwana również metodą analizy wieloczynnikowej jest najogólniejszą metodą wykrywania czynników. Sposób wyodrębniania czynników metodą centroidalną omawia szeroko J. Okoń: *Analiza...*, dz. cyt., 91—124.

¹⁷ "Surface trait. The pattern of a correlation cluster, fixed by its centroid. It is "surface" rather than "source" because it may be resultant of several factors". R. B. Cattell: *Personality and Motivation...*, dz. cyt., 900.

zachowania się, ukazujący się jako czynnik¹⁸. Poznanie cech źródłowych w dużej mierze ułatwia badanie osobowości, jest mniej skomplikowane od pomiaru dużej liczby cech elementarnych. Ponieważ cechy źródłowe leżą u podstaw osobowości, dlatego muszą być uwzględnione w rozpatrywaniu problemów rozwojowych, psychosomatycznych i integracji dynamicznej¹⁹. Cattell odróżnia „czynnik osobowości” i cechę źródłową. „Czynnik”, podstawowy termin psychometrii, znaczy tyle, co „układ ulegający zmianie w różnych próbach zależnie od osób badanych i błędu pomiaru, ale zawsze rozpoznany”. Czynnik zmienia się także z wiekiem, poziomem i populacją. Cecha źródłowa stoi natomiast u podłoża tego układu zmiennych. Pozostaje ona zawsze jednakowa mimo zmienności. Zmiany układu (pattern) można nie tylko obserwować, ale także przewidywać i tłumaczyć na podstawie znajomości praw psychologii i statystyki. Cattell określając relację między cechą źródłową a czynnikiem ucieka się do analogii zaczerpniętej z genetyki: cechą źródłową jest genotyp, którego fenotypem jest czynnik²⁰.

Cechy źródłowe dzielą się na:²¹ 1) konstytucjonalne, uzależnione od stanów wewnętrznych, fizjologiczne, wewnątrz organizmu, uzależnione od kory mózgowej i struktury nerwowej, w pewnym sensie wrodzone, 2) środowiskowe, uzależnione od czynników zewnętrznych, takich jak rodzina, szkoła, kultura, 3) dynamiczne, skłaniające do działania, 4) cechy uzdolnienia, dotyczące skuteczności w osiągnięciu celu, 5) cechy temperamentu, określające szybkość działania, energię, 6) cechy ergonalne (Erg — „jest to wrodzona dyspozycja psychofizyczna, która pozwala jej właścicielowi okazywać gotowość reakcji na pewne klasy przedmiotu większą niż na inne, doznające przy tym specyficznej emocji i podejmować działalność, która ustaje gdy dany określony cel zostanie osiągnięty aniżeli jakikolwiek inny²²), 7) cechy metaergonalne (Metaerg jest to dynamiczna lub motywacyjna cecha źródłowa jako rezultat wpływu środowiska²³), 8) spostrzegawcze i 9) mięśniowe.

¹⁸ Por. R. B. Cattell: *Personality and Motivation...*, dz. cyt., 900.

¹⁹ Por. R. B. Cattell: *Personality, A Systematic...*, dz. cyt., 27.

²⁰ Por. R. B. Cattell: *Personality and Motivation...*, dz. cyt., 42.

²¹ Por. R. B. Cattell: *Personality, A Systematic...*, dz. cyt., 35.

²² "Erg, an innate psychophysical disposition which permits its possessor to acquire reactivity to certain classes of objects more readily than others, to experience a specific emotion in regard to them, and to start on a course of action which ceases more completely at a specific goal activity than at any other". G. B. English: *A Comprehensive Dictionary of Psychological and Psychoanalytical Terms*, New York 1958, 185.

²³ "Metaerg, a dynamic or motivational source trait that results from environmental influence". Por. tamże, 320.

7. Czynniki

W oparciu o wyniki jakie otrzymał Cattell na podstawie L — data, T — data i Q — data przyjmuje szesnaście czynników osobowości u człowieka dorosłego. Wszystkie czynniki są dwubiegunowe tzn. posiadają przeciwstawne cechy. Dla każdego czynnika Cattell przyjmuje podwójną nazwę. Jedna nosi charakter naukowy, np. „protension”, a druga popularny, np. „podejrzliwość”. A oto naukowe i popularne nazwy czynników²⁴:

Czynnik A. Cyclothymia — schizotypia (cyklotymia-schizotypia).

Czynnik B. Intelligence (Inteligencja).

Czynnik C. Ego strength — Proneness to Neuroticism (zrównoważenie emocjonalne — skłonność do neurotyzmu).

Czynnik E. Dominance — Submissiveness (dominancja — submisja).

Czynnik F. Surgency — Desurgency (surgencja — desurgencja).

Czynnik G. Super Ego strength (silny charakter — słaby charakter).

Czynnik H. Parmia — Thretia (śmiałość — nieśmiałość).

Czynnik I. Prensja — Harria (wrażliwość — brak drażliwości).

Czynnik L. Protension — Inner relaxation (paranoidalna podejrzliwość — spokojna ufność).

Czynnik M. Autia — Praxernia (niekonwencjonalność — konwencjonalność).

Czynnik N. Shrewdness — Naivete (chłodny racjonalizm — naiwna prostota).

Czynnik Q. Guilt proneness — Confidence (skłonność do obwiniania — pewność siebie).

Czynniki, które Cattell otrzymał tylko na podstawie Q — data są następujące:

Czynnik Q₁ Radicalizm — Conservatism (radyzm — konserwatyzm).

Czynnik Q₂ Self sufficiency (niezależna samowystarczalność).

Czynnik Q₃ Self sentiment control (kontrola woli, dobra integracja).

Czynnik Q₄ Ergic tension (napięcie nerwowe).

Analiza czynnikowa wyodrębniła czynniki pierwszego i drugiego rzędu. Odróżnienie to odgrywa dużą rolę. Najogólniej rozumie się przez czynnik pierwszego rzędu czynniki wśród testów pojedynczych. Otrzymujemy je z pomiarów rzeczywistych. „Czynnik pierwszego rzędu to czynnik powstały z macierzy korelacji testów”²⁵. Czynnik drugiego rzędu, w ogólnym znacze-

²⁴ Por. R. B. Cattell: *Personality and Motivation...*, dz. cyt., 90—159.

²⁵ „First-order-factor: a factor derived from a matrix of test correlations”. H. B. English: *A Comprehensive Dictionary...*, dz. cyt., 200; Por. R. B. Cattell: *Factor Analysis, An Introduction and Manual for the Psychologist and Social Scientist*, New York 1952, 424.

niu, to czynniki wśród czynników, które powstają ze wzajemnej korelacji między sobą czynników pierwszego rzędu. „Czynniki drugiego rzędu to czynniki, które powstają z macierzy korelacji wśród czynników”²⁶.

W cattellowskiej teorii osobowości ekstrawersja i introwersja należą do cech powierzchniowych, które zauważamy na podstawie prostej obserwacji. Ale należą również do czynników drugiego rzędu²⁷; tkwią zatem w głębszych warstwach psychiki.

8. Niepokój psychiczny

Nasilenie niepokoju psychicznego, jego źródło, sposób przeżywania w poważnym stopniu mogą wpływać na dezintegrację osobowości. Zagadnienie niepokoju, podobnie jak osobowości, jest bardzo aktualne we współczesnej psychologii. Początkowo problem niepokoju był rozważany wyłącznie na drodze teoretycznej i nie szukano empirycznych sposobów podejścia do tego zagadnienia. Zmartwienie, zwłaszcza częste i intensywne, może prowadzić do stałego uczucia niepokoju. Wiele zmartwień, podobnie jak strach, ma charakter irracjonalny. Nie wynikają one z przedmiotu czy sytuacji, których należy się obawiać, ale są raczej stanami wewnętrznego napięcia umysłowego, przewidywania przyszłych strapień. Człowiek często nie zdaje sobie sprawy z przyczyny niepokoju oraz z tego, że pochodzi on raczej z jego uczucia niepewności aniżeli z zewnętrznej sytuacji.

S. Freud był jednym z pierwszych, który szeroko opracował zagadnienie niepokoju²⁸.

²⁶ Second-order-factor, "factor, which is derived from a matrix of correlations between factors", H. B. English: *A Comprehensive Dictionary...*, dz. cyt., 200; oraz R. B. Cattell: *Factor Analysis...*, dz. cyt., 427.

²⁷ Por. R. B. Cattell: *Personality and Motivation...*, dz. cyt., 317. Warto również zaznaczyć, że na podstawie analizy czynnikowej w połączeniu z metodą hipotetyczno dedukcyjną Eysenck doszedł do wniosku, że poza dziedziną intelektualną istnieją trzy podstawowe czynniki czyli wymiary osobowości, mianowicie: neurotyzm, ekstrawersja-introwersja oraz psychotyzm. Por. Z. Chlewiński Ks.: *Wprowadzenie do teorii osobowości H. J. Eysencka*, „Roczniki Filozoficzne”, 11/1963 z. 4, 87.

²⁸ Freud odróżnia trzy typy niepokoju: a) niepokój rzeczywisty, b) niepokój neurotyczny, c) niepokój moralny. Bazą wszelkiego niepokoju jest niepokój rzeczywisty inaczej — strach; faktyczne niebezpieczeństwa w świecie zewnętrznym. Z niepokoju rzeczywistego wynikają dwa następne typy niepokoju. Niepokój neurotyczny zachodzi przy braku odpowiedniej kontroli nad instynktami. Osoba dopuszcza się pewnych czynów, za które może być ukarana. Przez niepokój moralny rozumie Freud strach sumienia tzn., że osoba, która posiada silnie rozwinięte superego czuje się winna

Zwrócił on uwagę na to, że nie można utożsamiać „lęku” ze „strachem”. Lęk według niego odnosi się do stanu, który nie uwzględnia przedmiotu, podczas gdy w strachu na pierwszy plan wysuwa się działanie niebezpieczeństwa, odnośnie do którego człowiek nie przyjął jeszcze gotowości lęku. Lęk jest więc niejako mechanizmem obronnym przed strachem²⁹. Freud jest zdania, że głównym źródłem wszelkiego niepokoju jest tłumiony popęd seksualny.

Cattell usiłuje badać zagadnienie niepokoju eksperymentalnie. Uważa, że badania nad niepokojem psychicznym były często bardzo pobieżne i nie posiadały charakteru naukowego. Powodem były w dużej mierze same teorie o niepokojach, często rozwlekłe i powikłane³⁰. Poważną trudność stanowił również fakt, że wielu autorów utożsamia niepokój ze strachem, neurotyzmem, konfliktami, a nawet używano zamiennie takich terminów jak: niepokój, popęd, motyw³¹. Cattell dokładnie odróżnia niepokój od strachu, konfliktu, neurotyzmu i popędu³². Zachodzi istotna różnica pomiędzy neurotyzmem a niepokojem. Niepokój jest często reakcją na rzeczywistość zagrażające okoliczności, niebezpieczeństwa. Tymczasem istnieją formy neurotyzmu, których symptomy są zupełnie różne od charakterystycznego niepokoju np. histeria konwersyjna. Niepokój różni się od konfliktu tym, że powstaje pod wpływem jakiegoś bezpośredniego nacisku, podczas gdy konflikt rodzi się na skutek wzajemnego nieprzystosowania dynamicznych systemów wewnątrz jednostki np. id i superego.

Niepokój w stosunku do popędów jest wtórny. Popędy zaś są czymś pierwotnym w człowieku np. popęd głodu, sexu, agresji, potrzeby bezpieczeństwa itd.

Niepokój i strach wg Cattella ujawniają się w tych samych mechanizmach obronnych ciała jak: pocenie się, drżenie, przyspieszenie bicia serca, nadmierne wydzielanie adrenaliny. Różnica jakościowa będzie polegała na tym, że w strachu: a) ujawnia się mniejsze napięcie wewnętrzne, b) pochodzi ono z wewnętrznego nastroju, często fragmentarycznie, niejasno, c) przewiduje niebezpieczeństwa. Ogólnie można powiedzieć, że niepokój jest źródłem wszystkich mechanizmów obronnych³³.

Na podstawie współczynników korelacji, jakie zachodziły pomiędzy po-

jeżeli dopuści się czegoś, co jest przeciwne prawu moralnemu, w którym została wychowana. Por. C. S. Hall, G. Lindzey, *Theories*, dz. cyt. s. 45.

²⁹ Por. S. Freud: *Vorlesung zur Einführung in die Psychoanalyse*, Leipzig 1922, 417.

³⁰ Por. R. B. Cattell: *Personality and Motivation...*, dz. cyt., 657.

³¹ Tamże, 657.

³² Por. R. B. Cattell: *The Meaning and Measurement of Neuroticism and Anxiety*, New York 1961, 10—18.

³³ Por. R. B. Cattell: *Personality A Systematic...*, dz. cyt., 224.

szczególными danymi z L — data, T — data, Q — data, wyodrębnił Cattell czynniki niepokoju. W testach obiektywnych napięcie niepokoju występuje razem z wielką drażliwością i emocjonalnością. Cattell wymienia następujące czynniki niepokoju: C—, O+, Q₃—, Q₄+, L+, H—³⁴. Czynniki te należą do czynników drugiego rzędu³⁵.

Cattell zalicza niepokój do stanów psychofizjologicznych, które powodują zmiany w osobowości. Wylicza siedem hipotetycznych źródeł niepokoju³⁶: 1) słabość „ja” — uwydatnia się szczególnie w czynniku C— i jest jednym z głównych źródeł niepokoju. Jakkolwiek niski wynik C wskazuje na brak zrównoważenia emocjonalnego płynącego z niepokoju, to jednak można przyjąć zależność odwrotną. Niezrównoważenie emocjonalne może rodzić niepokój. 2) Siła superego i lęk przed pozbawieniem — Cattell uważa, że nie można identyfikować czynnika O+ z siłą superego. Wynik O+ można utożsamiać z poczuciem nieadekwatności, niepokoju i depresją, co psychiatrycznie określa się jako przerost superego. Brak kontroli nad sobą powoduje poczucie kary albo według hipotezy Cattella wrodzoną reakcję na niebezpieczeństwo zagrażające własnym prawem (an innate danger reaction in its own rights). Wysoki wynik O+ wskazuje na zależność niepokoju od siły superego i stopnia pozbawienia czy poczucia kary. 3) uogólniony lub tłumiony napór popędu — id. Chodzi tutaj o silne napięcie strony popędowej. Silne ciążenie do zaspokojenia id, które nie znajdując odpowiedniego wyładowania, powoduje stany frustracyjne — niepokoje Q₄+. 4) Ogólna bojaźliwość. Człowiek bojaźliwy jest jakby sparaliżowany w swoim działaniu. Poczucie zagrożenia w sytuacji jest w dużej mierze powodem niepokoju. Czynniki H— wskazuje na bojaźliwość. Odczuwanie swojej bierności powoduje niepokój. 5) Ekspresja paranoidalna — ujawnia się przede wszystkim w czynniku L+ i cechuje ją podejrzliwość. Nastawienie paranoidalne może być powodem niepokoju, stwarzając poczucie wyobcowania i niepewności społecznej. Nie jest jednak pewne, czy zachowanie paranoidalne powoduje niepokój, czy też niepokój pociąga za sobą paranoję. Cattell przytacza tutaj zdanie Tomasza a Kempis, wiersz 1430 — „Ten, który jest w doskonałym pokoju nie podejrzewa człowieka. Lecz ten, który jest niezadowolony jest podniecony różnymi podejrzeniami; on nigdy sam nie jest w spokoju ani innym nie da odpocząć”. 6) Brak integracji w osobowości ujawnia się w czynniku Q₃—. Twierdzenie, że dobra samokontrola maskuje niepokój lub niweluje jego ekspresję do minimum, jest psychologicznie powierzchowne. Wysokie Q₃ wskazuje nie tylko na samokontrolę, ale przede wszystkim na stopień self — sentiment (na postawę), który przyczynia się do rozwoju superego. Zdaniem Cattella, brak integracji i orga-

³⁴ Por. R. B. Cattell: *The Meaning...*, dz. cyt., s. 180.

³⁵ Por. R. B. Cattell: *Personality and Motivation...*, dz. cyt., 254—255.

³⁶ Tamże, s. 663.

nizacji jest z reguły silnym źródłem niepokoju. Brak integracji powoduje, że jednostka odczuwa w sobie rozdzarcie (sprzeczność) pomiędzy swoim ideałem a tym, czym chciała by być i jak ją widzą i oceniają inni. 7) Konstytucjonalna trudność sublimacji — ujawnia się w braku umiejętności znalezienia czegoś zastępczego, w razie niemożności zaspokojenia swoich potrzeb. Cattell uważa, że stan taki częściej prowadzi do depresji niż do niepokoju.

9. Zasady interpretacji profilu osobowości

Porównując pomiar z opisem słownym stwierdzamy wyższość pierwszego. Zapewne trudno uniknąć w opisie jakościowym elementów subiektywnych. Opis jakościowy z natury swej jest zawsze mniej precyzyjny od pomiaru, nie można go jednak lekceważyć. Interpretacja psychologiczna stanowi ilustrację, pewnego rodzaju komentarz do danych liczbowych. Dopóki wyrażamy wyniki badań w danych liczbowych, nie mamy wątpliwości, że dane te są całkowicie wolne od elementu subiektywnego. One to właśnie w poważnym stopniu ograniczają wpływ subiektywizmu na interpretację psychologiczną, nie są jednak w stanie zniwelować go całkowicie.

Psychologia współczesna a szczególnie anglosaska dąży do całościowego ujęcia psychiki człowieka, którą rozumie jako skoordynowaną organizację. Wysiłki w tym kierunku doprowadziły do tego, że w psychologii anglosaskiej zagadnienie charakterologii jest dzisiaj na dalszym planie, a badania psychologiczne skupiają się nad zagadnieniem osobowości. Mówi się raczej o profilu osobowości danej jednostki. Profil osobowości, jaki otrzymujemy w kwestionariuszu Cattella, ujmuje osobowość w 16 czynnikach.

Aby otrzymać profil osobowości należy najpierw zliczyć ilość diagnostycznych odpowiedzi dla każdego czynnika zawartego w kwestionariuszu. W ten sposób otrzymujemy wyniki surowe. Po przeliczeniu wyników surowych na porównywalne jednostki odpowiedniej tabeli, przystępujemy do wykreślenia profilu osobowości. Jednostkami są steny, tzn. stopień nasilenia każdego czynnika mieści się w skali dziesięciostopniowej.

Średnia wielkość czynnika w profilu osobowości określa się jako 5,5 stena. Za średnie wyniki można również uważać te, które mieszczą się w granicach 4—5 stena. Każdy czynnik ma wartość dwubiegunową np. A+, A—. Wyniki powyżej 5 stena określa się jako dodatni biegun, a wyniki poniżej 5 stena jako ujemny biegun. Wykreślenie średniej oraz podział wyników na plusowe i minusowe ma tylko charakter wygodnego klucza operacyjnego. Nie zawsze wynik plusowy świadczy o cesze dodatniej osobowości i odwrotnie — nie zawsze wynik minusowy świadczy o negatywnej ocenie osobowości.

Po dokonaniu wstępnych obliczeń psychometrycznych należy zapoznać się z psychologiczną interpretacją poszczególnych czynników. Psycholo-

giczne znaczenie poszczególnych czynników jest określane w terminach ogólnego zachowania. Przy interpretacji psychologicznej nie można jednak brać pod uwagę nasilenia poszczególnych czynników. Podobnie, interpretacja czynnika nie może być wyrwana z całości profilu, ma ona wartość i sens tylko, gdy uwzględniona jest konstelacją całego profilu osobowości.

Przy interpretacji catellowskiego profilu osobowości kierujemy się następującymi zasadami:³⁷ 1) Należy uwzględnić nasilenie czynnika, 2) biegun czynnika — plusowy lub minusowy, 3) konstelację czynników korelujących ze sobą, 4) najbardziej nasilony czynnik (np. —1 lub +10) nie jest najbardziej charakterystyczny dla obrazu osobowości.

1) Czynniki można łączyć w grupy w następującej kolejności: a) czynniki AFH — określające ekstrawersję — introwersję, b) do powyższego można dołączyć czynnik M, c) czynniki emocjonalne C i I, można dołączyć Q_4 , L, O, d) bezpośrednio z powyższymi należy interpretować G i Q_3 , e) czynnik E oraz Q_4 , f) czynnik B interpretuje się osobno, g) Q_1 i N można łączyć dowolnie.

2) Jeżeli czynniki niepokoju są dość wysokie, wtedy można od nich rozpocząć interpretację: a) C—, L+, O+, Q_3 —, Q_4 +, H—, można dołączyć jeszcze I, b) do powyższego dołączyć czynniki AFM, c) E i Q_2 i B, d) G, e) reszta dowolnie.

3) Metoda interpretacji może być również następująca: a) Wyłączyć kilka dziedzin osobowości i poszukać w czynnikach tych cech, które je określają (np. sfera emocjonalna; sfera wolicjonalna; zainteresowania; stosunek do innych ludzi; stosunek do samego siebie; reakcja na konflikty i frustracje; integracja osobowości itd.) b) Dla każdej z tych dziedzin należy wypisać przymiotniki, które daną sferę określają. c) Następnie zastanowić się, które cechy wzajemnie się wykluczają i dlaczego.

Należy jednak zwrócić uwagę na to, czy czasem nie zachodzi tylko pozorna sprzeczność np. nieśmiałość i towarzyskość albo skłonność do obwiniania siebie przy równoczesnej podejrzliwości do otoczenia. d) Po określeniu cech dla każdej z dziedzin, trzeba wydobyć z tego syntezę, by móc podać opis osobowości.

Przy interpretowaniu według czynników, poza opisem jakościowym, podajemy również hipotezy interpretacyjne, dotyczące etiologii każdego czynnika. Dzielimy więc je na cechy uwarunkowane konstytucjonalnie, środowiskowo oraz cechy nabyte poprzez świadomy wysiłek.

Przez analizę czynników niepokoju możemy określić aktualny stan psychiczny badanego. Jest to czynnik reaktywny osobowości.

³⁷ Płużek Z.: *Interpretacja 16 czynników oraz profilu osobowości 16 czynnikowego kwestionariusza osobowości*, Kraków—Kobierzyn 1963 (skrypt).

10. Wnioski

Koncepcja osobowości w ujęciu R. B. Cattella należy niewątpliwie do czołowych teorii osobowości. Obiegowe teorie osobowości we współczesnej psychologii amerykańskiej możemy z grubsza podzielić następująco: 1) Społeczne — K. Horney, E. Fromm, H. St. Sullivan. 2) Personologia — H. A. Murray. 3) Teoria pól — K. Lewin. 4) Indywidualna — G. W. Allport. 5) Organiczna — K. Goldstein, A. Angyal. 6) Konstytucjonalna — W. H. Sheldon. 7) Czynnikowa — H. J. Eysenck, R. B. Cattell. 8) Teoria, bodziec—reakcja — L. Thorndike, J. B. Waston, E. C. Tolman, E. R. Guthrie, C. L. Hull, J. Dollard, N. Miller, O. H. Mowrer. 9) Teoria Self'u — C. R. Rogers. 10) Biosocjalna — G. Murphy.

Z wymienionych teorii interesuje nas koncepcja osobowości R. B. Cattella. Kwestionariusz R. B. Cattella spełnia wszystkie warunki dobrego testu, to znaczy jest on: symptomatyczny, rzetelny, dyskryminacyjny, obiektywny, diagnostyczny, znormalizowany (zaletą polskiego wydania kwestionariusza jest między innymi to, że został opracowany na rodzimym materiale i posiada też polskie normy), praktyczny, to znaczy łatwy do stosowania (odpowiedzi łatwe do oceny dają bowiem wykres osobowości, który dla wprawnego psychologa jest łatwy do zinterpretowania).

Psycholog interpretując profil osobowości w 16 czynnikach musi pamiętać o założeniach cattellowskiego systemu: że jest on operacyjny, behawiorystyczny i ilościowy, oraz że aksjomatem tego systemu jest twierdzenie Thorndike'a, że wszystko co istnieje jest w pewnej ilości i dlatego może być mierzone. Wprawdzie matematyka i psychometria oddają cenne usługi w poznawaniu ludzkiej osobowości, to jednak musimy pamiętać, że osoba ludzka jako byt biologiczny, psychosocjalny i duchowy jest nieskończenie bogatsza od tego wszystkiego co zdoła się w niej określić samym tylko językiem matematyczno-metrycznym.

Wiele czynników osobowości wymyka się psychometrii, a przecież one — te nie dające się pomierzyć czynniki — mają niemalże decydujący wpływ na kształtowanie się ludzkiej osoby i na konkretne przypadki jej postępowania. Bo czy w ogóle można wymierzyć wartość istnienia, cierpienia i sensu ludzkiego życia? A przecież te wartości decydują o naszym zachowaniu się.

Kwestionariusz R. B. Cattella jest niewątpliwie dogodnym kluczem do badań nad osobowością, nie otwiera jednak zamkniętych drzwi tajemników ludzkiej egzystencji.

LITERATURA

1. Allport G. W. — *Personality, A Psychological Interpretation*, New York 1937.

2. Brand H., — *The Study of Personality*, New York 1954.
3. Cattell R. B., — *Personality, A Systematic Theoretical and Factual Study*, New York 1950.
4. Cattell R. B., — *Description and Measurement of Personality*, New York 1946.
5. Cattell R. B., — *Factor Analysis, An Introduction and Manual for the Psychologist and Social Scientist*, New York 1952.
6. Cattell R. B., — *Personality and Motivation, Structure and Measurement*, New York 1957.
7. Cattell R. B., — *A Guide to Mental Testing*, London 1953.
8. Cattell R. B., Scheier I. H., — *The Meaning and Measurement of Neuroticism and Anxiety*, New York 1961.
9. Cattell R. B., — *IPAT Children's Personality Questionnaire*, Champaign Illinois 1960.
10. Cattell R. B., Saunders D. R., Stice G., — *IPAT Handbook for the sixteen Personality Factor Questionnaire*, Champaign Illinois 1957.
11. Chlewiński Z., ks. — Wprowadzenie do teorii osobowości H. J. Eysencka, „Roczniki Filozoficzne” 11(1963) z. 4, s. 81—89.
12. English H. B., — *A Comprehensive Dictionary of Psychological and Psychoanalytical Terms*, New York 1958.
13. Freud S., — *Vorlesung zur Einführung in die Psychoanalyse*, Leipzig 1922.
14. Hall C. S., Lindzey G., — *Theories of Personality*, New York 1957.
15. Okoń J., — *Analiza czynnikowa w psychologii*, Warszawa 1960.
16. Nowak A. J., — *Ekstrawersja i introwersja w ujęciu C. G. Junga i R. B. Cattella*, „Studia Philosophiae Christianae” ATK 5(1969).
17. Nowak A. J., — *Osobowość alumnów franciszkańskich i studentów świeckich na podstawie kwestionariusza R. B. Cattella*, „Studia Philosophiae Christianae” ATK 8(1972)2.
18. Płużek Z., — *Interpretacja 16 czynników oraz profilu osobowości 16 czynnikowego kwestionariusza osobowości R. B. Cattella*, Kraków—Kobierzyn 1963 (skrypt).
19. Royce J. E., — *Man and His Nature, A Philosophical Psychological*, New York 1961.